

Türkiye’de Turizmin Başlaması: Osmanlı’da Sanayileşme Çabaları: Sergi-İ Umum-İ Osmanî (1863 İstanbul Uluslararası Sergisi)

Mehmet ÖZDEMİR

T. C. Merkez Bankası T. A. Ş.

SUNUŞ

Turizm tarihi dünyada üzerinde çok çalışılan bir konudur. Turizm tarihi konulu bir dergi de yayımlanıyor. Ancak, ne yazık ki pek çok akademik alanda olduğu gibi bu alanda da akademisyen dostlarımız çalışmaktan nedense geri duruyorlar. Bu konuda yazılmış bir-iki çalışmada ise, turizm tarihi denilince 30-35 yıl öncesinin anlaşıldığını görüyoruz!.. Türklerin Anadolu’da oluşturdukları uygarlıklar kapsamında araştırılmaya değer o kadar çok konu ve olay var ki! Kervansaraylar, hanlar, Hac seyahatleri, seyyahlar ve yazdıkları.. Anadolu’da yeme-içme hizmetleri ve aşçılar.. Neler neler.. Öte yandan, Cumhuriyet’in ilanından sonra gerçekleşen turizm çalışmaları da yine genç kuşaklar tarafından ne yazık ki bilinmiyor, merak edilmiyor!..

Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi’nde başlattığımız yeni bölüm ile yukarıda sözü ettiğimiz eksikliklerimizin giderilmesine katkıda bulunmayı amaçlıyoruz. Yılların turizmci, akademisyeni, turizm sosyolojisi alanında önemli çalışmaları olan; T. C. Turizm Bankası A. Ş. Eğitim ve Araştırma Başkanlığı, Turban Turizm A.Ş. Genel Müdürlüğü görevlerinde bulunmuş, uzun yıllar Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde lisans ve lisansüstü düzeylerde dersler okutmuş ve lisansüstü tez çalışmaları yönetmiş Dr. Mehmet ÖZDEMİR, bizleri kırmayarak bu bölümü hazırlamayı kabul etti. Kendisine teşekkür ediyoruz.

Nazmi KOZAK, Editör

GİRİŞ

Turizm çağımızın en önemli kitle olaylarından biri haline gelmiştir.

Bilgi çağı ve bilgi teknolojisi dünyayı giderek birbirine yakınlaştırmaktadır.

Ekonomik gelişme düzeyi, politik rejimi, ideolojik farklılıkları, sosyal ve kültürel yapıları, dini ayrılıklarına bağlı olmaksızın, turizm toplumları ve insanların ilgilendirmektedir. Bu saydıklarımız sadece olayın cinsi, yoğunluğu, kalitesi gibi unsurlar üzerinde etkili olmaktadır.

Milyonlarca insan; tatil, iş, inceleme, sağlık, eğitim, spor gibi halk tabiriyle “bin bir nedenle”, kendi ülkelerinden kalkıp başka ülkelere gitmekte, o ülkenin insanları, kültürleri ile bir süre de olsa bir arada bulunmakta, hatta bir anlamda birlikte yaşamaktadırlar. Böyle bir hareketliliği gösterme imkânı bulamayanlar da, kendi ülkelerine yakın veya uzak mesafelerden gelen “turistlerle” bir süre bir arada bulunmakta, yine onlarla birlikte yaşamaktadırlar.

Yani “turizm” olayı içerisinde hemen hemen herkes, ya “misafir” ya da “ev sahibi” olarak yer almaktadır.

Türkiye’imiz de bu olayın içerisinde. Giderek yoğunlaşan bir biçimde de içinde olmaktadır.

Bu günkü anladığımız anlamda turizm, SANAYİ DEVRİMİ’nin (ENDÜSTRİ İHTİLALİ) bir ürünüdür.

Sadece “Turizm” değil ki, bugünkü “1 yılda 1 çağ atlayan” dünyamız da Sanayi Devrimi’nin bir ürünüdür!

Küçük bir buhar makinesinin icadı, insanlık tarihini alt-üst etmiştir. “Üç M Faktörü” olarak kısaca formüle edebileceğimiz Endüstri İhtilalı, Üç M’in unsurları, “Men (İnsan), Money (Para), Machine (Makine)”nin birleşmesiyle, milyonlarca yıllık insanlık tarihinde yepyeni ufukların açılmasına sebep olmuştur.

- Üzerinde yaşadığımız Dünya’nın 4,5 milyar yaşında olduğu belirtilmektedir.
- Günümüzden 2 milyon yıl önce başladığı varsayılan Dördüncü Zaman’da (Kuaner) “insanın ortaya çıktığı” varsayılmaktadır.

Oysa:

- M.Ö. 3500 yılında (zamanımızdan 5500 yıl önce) “Tekerlek” icat edilmiştir.
- M.Ö. 3400 yıl önce Çivi Yazısı,
- M.Ö. 3200 yıl önce Hiyeroglif Yazısı bulunmuştur.
- Felsefe’yi M.Ö. 500 yılında Thales’le başlatıyoruz...

“Sanayi Devrimi”nin Teknolojik Temeli’ni oluşturan 5 sihirli icat:

1. Buhar Makinesi: 1765 (James Watt)
2. Pamuk Eğirme Makinesi: 1780 (Richard Arkwright)
3. Buharlı Gemi (Hudson Nehri’nde): 1807 (Robert Fulton)
4. Lokomotif (Liverpool-Manchester arasında): 1820 (Tephensin Stephenson)
5. Rotatif Makinesi (Baskı): 1845 (iki yönlü: 1865)

Milyonlarca senelik dünyamız SANAYİ DEVRİMİ ile 200 yıl içinde şekillendi... Aklımıza gelecek her şey bu süre içinde insanlığın hizmetine girdi: Fotoğraf makinesi (1847), Asansör (1857), Motosiklet (1879), Tramvay (1881), Otomobil (1883), Uçak (1890), Sinema (1895), Otobüs (1899), Einstein (İzafiyet Teorisi, Kuantum Fiziği (1905), Atom Bombası (1945), Uzaya İlk İnsan (Yuri GAGARIN: 12 Nisan 1961), Ay’da ilk insan (Neil ARMSTRONG, 21 Nisan 1969), Mini Bilgisayar (1973), Cep Telefonu (1973)...

Bundan dolayı, “Turizm”in de “Sanayi Devrimi”nden sonra, bu gelişim içerisinde 19. ve 20. Yüzyıllarda “bu günkü anlamıyla” başladığına ve geliştiğine şaşmamak gerek...

Ayrıca bilim ve teknolojideki gelişmelerin çok olumlu (ve olumsuz) sosyal neticelerini de göz ardı etmemiz gerekiyor.

OSMANLI’DA SANAYİLEŞME ÇABALARI: SERGİ-İ UMUMİ OSMANİ

Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa’da olduğu gibi sanayi aktarılacak büyük bir sermaye birikiminin meydana gelmeyişi, Osmanlı Tımar sisteminin bir neticesidir.

Sanayi üretimi devlet kontrolündeki loncalar içinde yürütülüyordu. Kapalı bir iktisat sistemi olan loncalar üyelerine çalışma zevki, meslek disiplini, dürüstlük, kanaatkârlık gibi sağlam ahlâk kuralları aşıyor, ekonomik ve sosyal güvence sağlıyor, mesleğin saygınlığını koruyor, standartları ayakta tutuyor ve haksız rekabeti önlüyordu. Hükümet müdahalesi loncaların iç işlerine kadar gitmez, loncaya bağlı imalat birimlerinin ürettikleri malların kalite, miktar ve fiyatlarında olurdu.

Dünya konjonktüründe özellikle 17. ve 18. yüzyılda siyasi ve ekonomik şartların değişmeye başlamasıyla, Tımar Sistemi eski önemini kaybetti. Tımar Sistemi pazara ve müdahaleye dönük, büyük üretimi hedef alan,

tarımsal işletmede rasyonel üretim esaslarını uygulamayı teşvik edici bir düzen zaten değildi.

Loncalar bünyesinde faaliyet gösteren küçük işyerleri genellikle mahalli ihtiyacı karşılarken, ordu ihtiyacını karşılayan veya ihracat için üretim yapan büyük tesisler de lonca sistemi dışında meydana gelmiştir.

Devlet, ordunun ihtiyacı olan silah, araç ve gereci temin amacıyla sermayesini bizzat koyarak yüzlerde işçi çalıştıran büyük imalâthaneler kurmuştur. Zamanında sosyal, idarî ve dinî tarafları ile iyi işleyerek toplumda düzen ve ahengi sağlamış ve bütün zanaat dallarını kaplamış olan lonca sistemi, zamanla yeni gelişmelere ayak uyduramadığından 19. asrın ortalarına doğru çökmüş ve resmen kaldırılmıştır.

Tanzimatla birlikte sanayileşmemiz yeni bir atılıma sahne olmuştur. Batı’nın fikir ve düşünce hayatının alınmasına paralel olarak üretimi ve geliri artıracak Batı iktisadi sistemi de ülkemize getirilmiştir.

Tanzimatla aynı zamanda sanayide Batılaşıma, başka bir deyişle Batı tipinde kalabalık işçi istihdam eden müesseselerin kazandırılmaya çalışıldığı bir dönem olmuştur. Geniş bir yapı değişikliğini gerektiren bu girişim maalesef tam hedefine ulaşamamıştır. Ancak Cumhuriyet’ten sonra meyvelerini verecek olan girişimlerin ilk adımını oluşturmuştur.

1863 İSTANBUL ULUSLARARASI SERGİSİ

Tanzimatçılar, 1840-1860 yılları arasında aldıkları devletçilik ağırlıklı tedbirlerden bekledikleri neticeyi elde edememeleri üzerine, 1860’lı yılların başından itibaren esnafın durumunu iyileştirmeye yönelik bazı önlemler uygulamaya yöneldiler. Bu önlemleri şöyle özetlemek mümkündür (Önsoy 1988: 71-95):

- a. Ülkede üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarını görmek, üreticinin sorunlarını tespit etmek, başarılı üreticileri ödüllendirmek amacıyla İstanbul’da sergi açılması,
- b. Sanayici ve işadamlarının sorunlarını tespit etmek ve alınması gereken önlemler hakkında hükümette önerilerde bulunmak, esnafın şirketler halinde birleştirilmesi hususunda çalışmalar yapmak üzere İslah-ı Sanayi Komisyonu’nun kurulması ve
- c. İş piyasasında ihtiyaç duyulan kalifiye elemanı yetiştirebilmek amacıyla sanayi mekteplerinin açılması.

İmparatorluk döneminin ilk büyük ve uluslararası nitelikteki İstanbul Sergisi, Avrupa’daki benzerleri örnek alın-

rak düzenlenmiştir. Ancak Sergi-i Umum-i Osmanî, yukarıda belirtildiği üzere onlardan farklı olarak imparatorluğun çeşitli bölgelerinde üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarını belirlemek, üretimde karşılaşılan sıkıntıları tespit ederek ilgililerin dikkatini bunlar üzerinde çekmek, *işadamları ve üreticilerin bir araya gelerek tanışmalarını sağlamak amacına yönelikti*. Sergide, Avrupa'da yeni keşfedilen alet ve makineler de teşhir edilerek bunların Osmanlı tebası tarafından kullanılması teşvik edilmek istenmiştir.

Sergiye verilen önemin bir tezahürü olarak sergi işlerini yürütmek üzere kurulan üst komitenin başına, devrin Maliye Nazırı Prens Mustafa Fazıl Paşa getirildi. Komitede Mustafa Fazıl Paşa'nın yanında Hariciye Teşrifatçısı Kamil Bey, Sadrazam Fuat Paşa'nın oğlu Nazım Bey, Ticaret Müsteşarı Server Efendi ve devlet ricalinden Agaton Efendi bulunmaktaydı.

Başlangıçta sergide sadece yeni ürünlerin teşhiri düşünüldüyse de, sonradan *Avrupa'dan gönderilecek, yeni icat olunmuş makine ve aletlerin de sergilenmesinin faydalı olacağı kanaatine varıldı*. Bu konuda yayınlanan resmi bir bildiriye "işbu sergi her ne kadar memalik-i mahrus-i şâhâne eşhasına mahsus ise de Avrupa'da vapur kuvetiyle ve daha sair suver ve esbab-ı teshiliyye ile işletilen tezgâhlar da meydan-ı husule getirilen emtia-ı mütenevvia usûl-i kadime üzere ile imal olunan eşyanın nisfı pahasına ve belki daha aşağı çıkarılmakta olduğu cihetle erbeb-ı hiref ve sanayinin saye-i inayetvaye-i Hazret-i Padişah ile bu makule muhtereati dahi re'y-el-ayn müşahade ederek terakki-i ma'mulâtın eshab ve vasıta-i sahihiyesine iktiran etmeleri için Avrupa'da hiref ve sanayii için yeni icad olunmuş seh-ül-istimâl bazı makine ve edevat irsaline rağbet edenler olduğu halde yalnız o misillü şeylerin dahi kabulüne ve bunlar için civar-ı sergide bir mahall-i mahsus ve münasib tertip ve tahsisine karar verilmiş ve eşyayı dahiliye misillü zikr olunan makine ve edevat dahi resm-i gümrükten muaf tutulmuştur" denmektedir.

Sergi yeri olarak Sultan Ahmet'te mevcut bazı binaların üzerinde durulduysa da bunların ihtiyaca kâfi gelmeyeceği görülerek, aynı semtte *özel bir sergi binası* yapılmasına karar verildi. Binanın inşaatı Mustafa Fazıl Paşa, Mısırlı Sarraf Kevork, Eramian ve Oppenheim'den oluşan bir kumpanyaya ihale edildi. Hazinesinin içinde bulunduğu ödeme güçlüğü dolayısıyla serginin bütün masrafları giriş ücretleri karşılığı tertip komitesi tarafından karşılandı.

22 Aralık 1862 tarihinde serginin kuruluş ve çalışma esaslarını belirleyen 61 maddelik "Sergi-i Umumi-i Osmanî Nizamnamesi" neşredildi. Bu nizamname o devrin gazeteleri tarafından yayınlandığı gibi bütün vilayet ve kazalara gönderilen bir genelgede de sergide anlatılarak, devlet memurlarından çiftçi, esnaf ve tüccarı sergiye katılmaya teşvik etmeleri istenmekte ve sergiye katılanlara her türlü kolaylığın gösterileceği belirtilmektedir. Gerek İstanbul'da gerekse taşrada sergiye gönderilecek malları tespit amacıyla vali ve kaymakamların başkanlığında çeşitli mesleklere mensup kimselerden teşekkül eden alt komiteler kuruldu. Bu komiteler tarafından seçilen eşyalar sergilenmek üzere emin ve işgüzarlar vasıtasıyla İstanbul'a gönderildi. Teşhir edilecek bu eşyalar her türlü vergi ve gümrükten muaf olduğu gibi, emin ve işgüzarların yolluk ve yevmiyeleri de mahalli mal sandıkları tarafından karşılanmıştır. Yurt dışından gönderilecek alet ve makinelerin seçimi için de Osmanlı elçi veya şehbenderleri görevlendirilmiş, nakliye masrafları devlet tarafından karşılanmış, geliş ve gidişlerinde gümrük ve vergi dışı bırakılmıştır.

Sergiye gönderilen malları teşhir etmek üzere on üç ayrı pavyon hazırlanmıştı. Bu pavyonlar şunlardır (Önsoy 1988: 71-95):

1. Tarım ve orman ürünleri,
2. Un, şeker, şeker mamülleri, sirke ve meşrubat,
3. Ham ve işlenmiş maden, madencilikle ilgili alet ve makine, mermer, alçı taşları, inşaat malzemesi, odun ve maden kömürü,
4. Sanayi ve el sanatları ile ilgili alet ve makine, saat, anahtar, ateşli silah ve kesici aletler,
5. Altın ve gümüş mamülleri, süs eşyaları,
6. Koza, ham ve işlenmiş ipek, pamuk, yün ve tiftik,
7. İpek, pamuk, yün ve tiftik mamülleri,
8. Toprak ve cam mamülleri, ıtriya, tesbih, çamsakızı, boya ve mum,
9. İşlenmemiş deri ve mamülleri,
10. Elbise, türlü giyim eşyaları, el işleri, havlu ve sofrta takımları,
11. Sandalye, masa, kütüphane gibi ağaç işleri, müzik aletleri, keçe, halı, kilim ve hasır,
12. İnşaat model ve resimleri, karakalem ve boyalı resimler, düz ve kabartma haritalar,
13. Matbaacılıkla ilgili harf ve makineler ile ilgili cilt işleri.

Mimarisi Bourgeois ve iç dekorasyonu Leon Parvillée tarafından yapılan üç kapılı, dikdörtgen şeklinde, yaklaşık 3500 metrekairelik bir alana yayılan sergi binası zamanından tamamlanamayınca, sergi dokuz günlük bir gecikme ile 28 Şubat 1863 (Ramazanın dokuzuncu günü) açıldı. Açılışa Sultan Abdülaziz, Sadrazam Yusuf Kamil Paşa, Hariciye Nazırı Ali Paşa, Serasker Fuad Paşa ve Mısır Hidivi İsmail Paşa hazır bulundular. Halkın görebilmesi için Hazine-i Hümayun'da muhafaza edilmekte olan kıymetli taşların da sergilenmesini istemiştir.

Sergi, yaklaşık beş ay açık kaldıktan sonra, 1863 Temmuz'unun sonunda kapandı. Sergi açık aldığı bu müddet zarfında yüz ila yüz elli bin kişi tarafından ziyaret edildi.

SERGI-İ UMUMİ OSMANİ (1863 İSTANBUL ULUSLARARASI SERGİSİ)'NİN TÜRK TURİZMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Sergi imparatorluk içerisinde büyük ilgi topladı. Sergiyi gezmek isteyenlere büyük kolaylıklar sağlandı. Bundan başka halkı sergiye çekebilmek için eğlence ve dinlenme yerleri açıldı. Cuma ve Cumartesi günleri "Asâkir-i Nizâmiyye-i Şahane Muzikası" tarafından halka konser verildi.

Sergi-i Umumi-i Osmanî Avrupa'da da büyük ilgi uyandırmıştır. Başta Viyana olmak üzere Avrupa şehirlerinden aralarında gazeteci, işadamları ve sanayicilerin de bulunduğu gruplar sergiyi gezmek için İstanbul'a gelmişlerdir. Bunlar aynı zamanda imparatorluğa toplu halde gelen ilk turist kabileleri idi. İstanbul'a 1863 Nisanı başlarında gelen 142 kişilik grubu 450 kişilik bir başka grup takip etmiştir. Sonuncular İstanbul'da beş gün kaldıktan sonra İzmir'e geçerek, oradan da memleketlerine dönmüşlerdir. Aynı tarihlerde Trisyyeste üzerinden gelen Viyanalı bir grup ise, ilk gün sergiyi gezdikten sonra İstanbul ve Boğazları görmek maksadıyla daha bir süre İstanbul'da kalmıştır. Yine 25 kişilik bir İngiliz kafilesi ise Nisan sonlarında İstanbul'a gelmiştir (Önsoy 1988: 71-95).

Fransız ve İngiliz iş ve sermaye çevreleri de sergiye yakın ilgi göstermişlerdir. Nitekim Nisan ortalarında Paris'li fabrikatör ve işadamlarından oluşan 10-15 kişilik bir grup sergiyi gezmek, siparişler almak ve Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen malları görmek amacıyla İstanbul'a gelmiştir.

Fransız, İngiliz ve Avusturya gazeteleri de sergiye geniş yer ayırmıştır. Sergi hakkında daha geniş ve sağlıklı bilgi alabilmek amacıyla Fransız gazetecileri İstanbul'a gönderilmiş. Times gazetesi de sergi açık kaldığı müddetçe İstanbul'da bir muhabir bulundurmıştır.

Ben "Sergi-i Umumi-i Osmanî" yi batılı anlamda (bugünkü anlamda) turizmimiz açısından çok önemsiyorum. Elbette Osmanlı İmparatorluğu zamanında olsun önceleri olsun, ülkemiz "seyyahlar" için çok cazipti. Çeşitli nedenlerle dünyanın seyahat merkezleri arasında çok önemli yer tutuyordu. Hele İstanbul "seyyahların" vazgeçilmez tutkusuydu. Ancak "Sanayi Devrimi" ile 19. Yüzyıl'da başlamış olan "Turizm", ülkemizde de yine bir "sanayi faaliyeti" ile ivme kazandı.

Böylece başladığımız varsaydığımız Türkiye'deki (ülkeminin adı hep Türkiye idi) turizm hareketi, tabii ki, yeni konaklama tesisleri, lokantalar, eğlence yerleri, acentalar gibi ihtiyaçları da beraberinde getirecekti. Nitekim 20 yıl sonra İstanbul'a 5 Haziran 1883 tarihinde ilk Orient Ekspres seferi yapılarak, Doğu ile Batı birleştirilmiş oldu. Böylece de İstanbul'un turistik sloganı "Where the East meets West (Doğu ile Batı'nın birleştiği yer)" olarak kaldı.

KAYNAKÇA

Önsoy, R. (1988). Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları: 71-95).

Dr. Mehmet ÖZDEMİR, T. C. Merkez Bankası T.A.Ş. Genel Müdürlüğü, Ulus, 06100 Ankara
E-posta: mehmet.ozdemir@tcmb.gov.tr